

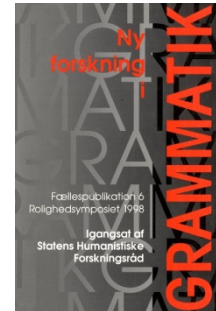
Ny Forskning i Grammatik

Titel: Anaforer og anaforske relationer

Forfatter: Iørn Korzen

Kilde: C. Bache, L. Heltoft & M. Herslund (red.).
Ny Forskning i Grammatik 6, 1999, s. 205-226

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nfg/issue/archive>

© Forfatterne og Odense Universitetsforlag 1999

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af *Ny Forskning i Grammatik* (1993-2012) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Anaforer og anaforiske relationer

Iørn Korzen

1. Indledning

For et sprogprojekt der som det italienske har til formål at undersøge og analysere større tekstsegmenter end sætningen, er begreber som tekstkohæsi, kohæsienselementer og tekstkohærens meget centrale. Ved **tekstkohæsi** forstår vi det fænomen at ytringer og dele af tekster kædes sammen vha. forskellige specifikke sproglige midler, de såkaldte kohæsienselementer, og ved **tekstkohærens** forstår vi det indhold af sammenhæng som modtager fortolker i en tekst, eksempelvis som følge af kohæsienselementerne.¹

Anaforer og anaforiske relationer er meget centrale blandt kohæsienselementerne, og formålet med mit indlæg er at diskutere et par fænomener i forbindelse med anaforiske henvisninger, nemlig dels forskellige betingelser for valg af anaformateriale (jeg vil her koncentrere mig om pronominer vs NP'er med bestemt artikel), et fænomen som ikke mange typiske sprogbeskrivelser uddyber, dels generering af de såkaldte associative anaforer. Af pladshensyn vil meget fremstå i mere eller mindre summarisk oversigtsform; en grundigere behandling vil finde sted i italienskprojektets endelige produkt.

Ved en **anaforisk relation** forstår jeg en relation mellem to eller flere sproglige udtryk karakteriseret ved at de tekstkronologisk sidst forekommende udtryk, også kaldet **anaforerne** eller "de anaforiske udtryk", er semantisk og/eller referentielt afhængige af det først forekommende udtryk, også kaldet **antecedenten** eller **kilden**. Med andre

¹ Se også Conte (1991: 13-14). I produktionsfasen kan tekstkohærens defineres som det princip eller kriterium som afsender anvender til at forme sin tekst på en måde som gør modtager i stand til, med mindst muligt besvær, at fortolke den på den tilsigtede måde, dvs. på en måde hvorved han skaber den samme mentale repræsentation som lå til grund for afsender. Cf. også Cornish (1996a: 38).

ord: anaforerne er ikke kommunikativt fortolkelige uden antecedenten. Et anaforisk udtryk kan bestå af en grammatisk anafor (et determinativ eller pronomener der grammatikaliserer den anaforiske henvisning) og (i en NP) en leksikalsk udfyldning.

Jeg vil nedenfor begrænse mig til nominalsystemet, dvs. jeg ser fx bort fra adverbelle anaforer og fra vikarverber og vikarkonstruktioner (dansk: *gøre* og *gøre det*), og antecedenter i form af hele ytringer eller propositioner vil kun blive berørt meget summarisk. De fleste af mine overvejelser vil være sproguniverselle, men jeg vil citere eksempler fra dansk og italiensk.

Anaforiske relationer kan alt efter forholdet mellem antecedent og anafor(er) opdeles i to hovedtyper: den direkte og den associative relation.

2. Direkte anaforer

De direkte anaforer genoptager den størrelse som er udpeget af antecedenten; der er tale om det vi kan kalde **anaforisk identitet**, fx:

(1) Der lå *en bog* og en taske på mit bord, men nu er *bogen* væk

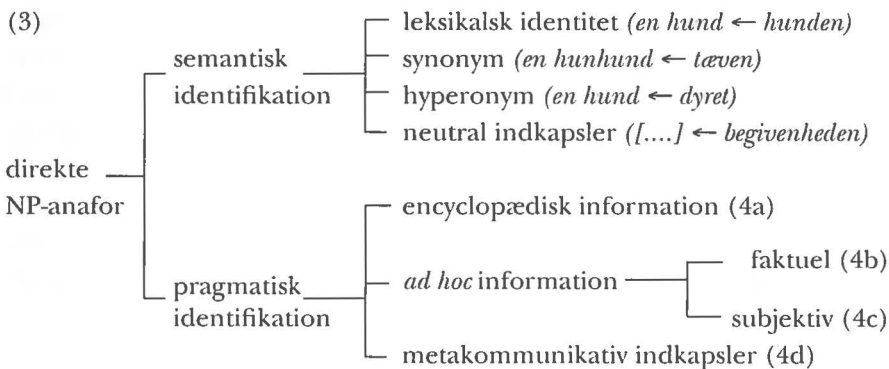
Når anaforen som her er en NP, dvs. har leksikalsk udfyldning (eller markering, se nedenfor), præsupponerer afsender prædikationen:

(2) NP₁ er en N₂

hvor NP₁ er antecedenten og N₂ er den substantiviske kerne i anaforen. Jeg foretrækker at undgå termen "ko-reference" her, se også 2.4. Det skyldes at anaforen, fx *bogen*, ikke, som sin antecedent *en bog*, henviser indirekt til en ekstratekstuel entitet, men alene til sin antecedent. Dette bevises af at anaforen ikke kan fortolkes uden sin antecedent og af dens referentielle afhængighed heraf: skifter antecedenten reference gør anaforen det også. For en nærmere diskussion heraf, cf. også Korzen (1996a: 133-135) og (1998b: 77-80).²

2 Som følge heraf er anaforiske henvisninger til antecedenter som fx er undergættet en forandring, den såkaldte "evolving reference", som madvarer der tilberedes (kyllingen der

Præsuppositionen i (2) udtrykker en **klassificering** af den genoptagne størrelse, og denne kan være givet *a priori* af **semantiske** grunde, dvs. pga. anaforens leksikalske indhold, eller den kan være af **pragmatisk** art, enten baseret på en omverdensviden som afsender præsupperer som kendt og/eller ubestridelig hos modtager, jf. (4a-c), eller udtrykt i form af en metakommunikativ anafor, en indkapsler hvormed afsender samtidig vurderer antecedenten som talehandling, jf. (4d). Mulighederne for direkte NP-anaforer med bestemt artikel kan samlet opstilles således:

med følgende typeeksempler på pragmatisk identifikation:

- (4a) Umberto Eco ankom i går. *Den italienske forfatter* bliver her i en uge
- (4b) Egon Hansen ankom i går. *Den langhårede jyde* bliver her i en uge
- (4c) Knud Børge ankom i går. *Idioten* bliver her i en uge³
- (4d) "Jeg kommer igen i morgen". Egon Hansen fremsatte *erklæringen / truslen / advarslen / løftet* lige inden han gik

plukkes og steges) eller larver der bliver til sommerfugle o.l. (to eksempler der dukkede op under diskussionen af mit indlæg – tak til diskussionsdeltagerne!), ikke noget problem for denne analyse: anaforen henviser ikke ud af teksten, men til sin antecedent, og så længe modtager accepterer præsuppositionen i (2), evt. – med kontekstuel belæg – udvidet således: *NP_i er blevet til en N₂*, fungerer den anaforiske relation.

3 (a)-, (b)- og (c)-typerne er meget tit kombineret, fx i typer som:

Umberto Eco ankom i går. Den brillante italienske forfatter bliver her en uge.

Hvis modtager ikke accepterer præsuppositionen i (2), kan den anaforiske henvisning ikke fungere og anaforen mister sit referentielle indhold. Derved mister sætningen, hvori anaforen forekommer, sin sandhedsværdi, dvs. den kan ikke vurderes som sand eller falsk.

NP-anaforer vælges typisk hvis der af semantiske, pragmatiske eller tekststrukturelle grunde er behov for at præcisere den genoptagne entitets kategori (se de følgende afsnit), eller hvis man af andre grunde ønsker at specificere dens beskrivelse, dvs. dens klassetilhørsforhold. Yderligere detaljer og eksempler – fx på anafor-NP'er med demonstrativ, som pga. dette determinativs højere anaforiske "styrke" har flere leksikalske muligheder, herunder bl.a. muligheden for decideret reklassifikation af antecedenten – kan ses i Korzen (1996a: 523-547) og i italienskprojektets endelige publikation, kap. IV.3. Interlingvistisk kan der være store forskelle i brugen af de forskellige (NP-)anaforer. Af en empirisk undersøgelse fremgår det fx at italienske narrative tekster synes at benytte leksikalsk variation, og dvs. udnytte sådanne beskrivelses- og specificeringsmuligheder, i langt højere grad end danske, jf. Korzen (1999: 386-390).

2.1. Anaformateriale og tekstpragmatiske hierarkier

En anafor kan også være udfyldt af et klitisk/ubetonet pronomen eller på italiensk et nulsubjekt til finit verbal. Herved udtrykkes den anaforiske relation rent grammatikalsk, og den leksikalske markering mangler.⁴ En sådan "umarkeret anafor" er en "svag" anafor, forstået på den måde at den ikke kan fungere ved semantisk tvetydighed eller interferens, den kan ikke udtrykke kategoriske, dvs. kategorielle specifikation eller variation, og den kan kun genoptage antecedenter der står højt i de forskellige rolle- eller tekstpragmatiske hierarkier. Jeg har tidligere (Korzen 1997 og 1999) behandlet relationen mellem anaformaterialet og det Givón-inspirerede rolle- og ledhierarki:

4 Generelt kan anaforer være "markeret" på forskellig måde: morfofonologisk (fx ved betonedede pronomener i modsætning til ubetonede), leksikalsk (ved NP'er i modsætning til pronomener), positionelt (ved sætningskløvning og dislokering) og/eller prosodisk (i talesprog ved særlig intonation eller betoning).

- (5) agent/subjekt > eksperiment/dativ > genstand/objekt > sekundære konstituent/styrelse⁵

hvor der gælder at jo længere til venstre i hierarkiet en antecedent forekommer, desto mere prominent fremtræder den og desto svagere kan en direkte anafor hertil være. Jo længere til højre den forekommer, desto stærkere markeret anafor kræves ved genoptagelse.

Herudover viser det sig at også de "tekstopiske" hierarkier, dvs. de hierarkier som angiver sandsynligheden for at en størrelse vil fungere som teksttopic, spiller ind. De to elementer der indgår her, er referentialiteten og graden af semantisk individualisering; jf. Herslund (red.) (1996: 79), som jeg har bearbejdet en smule i følgende opstilling:

- (6a) **Referentialitet:** deiksis > referentiel > generisk > non-specifik > begreb/intension
- (6b) **Individualisering:** tællelig singularisitet > masse- eller pluralisitet > entitet af anden/tredje orden

Jo længere til venstre i de to hierarkier en størrelse befinder sig, desto mere topic-egnet og pragmatisk prominent fremtræder den. Det viser sig bl.a. at spille en stor rolle for determinationen af den, cf. Korzen (1998b: 114ff.), men det er også relevant for anaforvalget. Jo længere til venstre en antecedent befinder sig, desto svagere markeret en anafor kan genoptage den.

Nedenfor skal jeg kun give et par få eksempler, dels på referentielle antecedenter i modsætning til antecedenter med ren begrebsbetydning (inkorporerede NP'er), jf. a-skalaen, dels på tællelige singularisiteter i modsætning til masseentiteter og andenordensentiteter, jf. b-skalaen:

5 Hvis særlige tema-remaforhold fx medfører passivkonstruktioner, vil det grammatiske subjekt – men ikke agenten – stå højest i hierarkiet.

- (7a) Hans har købt *et hus* uden for Smørumnedre. *Det* er meget gammelt
- (7a') Gianni ha comprato *una casa* vicino a Smørumnedre. [\emptyset] è molto vecchia
- (7b) Hanne solgte os *noget vin* for en uge siden fra sin butik i centrum. *Den* var ikke italiensk
- (7b') Gianna ci ha venduto *del vino* una settimana fa dal suo piccolo negozio in centro. [\emptyset] non era italiano
- (7c) Man besluttede at rette *et angreb* mod de fjendtlige stillinger. *Det* skulle være meget voldsomt
- (7c') Hanno deciso di muovere *un attacco* alle postazioni nemiche. [\emptyset] doveva essere molto violento

I alle tilfælde i (7) er antecedenten referentiel, i (a/a') en tællelig singularisentitet, i (b/b') en masseentitet, i (c/c') en andenordensentitet. Ved sammenligning med de tilsvarende inkorporerede antecedenter:

- (8a) Hans har købt *hus* uden for Smørumnedre. ^(?)*Det* er meget gammelt
- (8a') Gianni ha comprato *casa* vicino a Smørumnedre. ^(?)[\emptyset] è molto vecchia
- (8b) Hanne har solgt *vin* i mange år. [?]*Den* er ikke italiensk
- (8b') Gianna vende *vino* da parecchi anni. [?][\emptyset] non è italiano
- (8c) Man besluttede at rette *angreb* mod de fjendtlige stillinger. ^{*}*Det* [\rightarrow *angreb*] skulle være meget voldsomt
- (8c') Hanno deciso di muovere *attacco* alle postazioni nemiche. ^{*}[\emptyset] doveva essere molto violento

bemærkes en stigende marginalitet i konstruktionen med umarkeret anafor. Omend b/b'-eksemplerne ikke er udelukkede, vil man på begge sprog typisk vælge andre strukturer, fx *Det er ikke italiensk (vin)/non è vino italiano* o.l.

I denne forbindelse er hele spørgsmålet om **tekstfokus** og "la mémoire discursive" væsentligt.⁶ En umarkeret anafor kan generelt genoptage

6 Jf. herom Kleiber (1990: 29ff) og Cornish (1996b: 26ff). Jeg takker Henning Nølke for nyttige bibliografiske oplysninger i denne forbindelse.

en antecedent hvis denne udgør en vigtig participant (dvs. syntaktisk er argument) i en proposition der ko- eller kontekstuel er fremtrædende i kommunikationsparternes "opmærksomhedsfokus" ("focus of attention"). Propositionen – og dermed antecedenten – behøver ikke at have været ytret eksplicit, men den skal være "til stede" i kommunikationsparternes mentale repræsentation.⁷

Herved forklares forekomsten dels af pronominer som "associative anaforer", dvs. anaforer der ikke genoptager antecedenten selv men en størrelse der på en eller anden måde er knyttet til den (dette er der fx tale om i (8), idet der i anaforerne, pga. deres ko-tekst, fortolkes en (specifik) entitet, mens der i antecedenterne er tale om det rene begreb (intensionen), se nærmere herom i 3.2), dels af pronominer uden eksplicit ko-tekstuel antecedent; jf. et tilfælde som det følgende, hvor *l'* genoptager et ikke-ekspliciteret verbalargument, der udgør en særdeles pragmatisk fremtrædende "fuldantecedent" i en mental proposition (jf. note 7):

- (9) "Non l'ha saputo?" ["Har De ikke fået det at vide?"]
 "Che cosa?" ["Hvilket?"]
 "E' morta cinque giorni fa, l'hanno uccisa." ["Hun er død for fem dage siden, hun blev myrdet"]
 "Uccisa?" ["Myrdet?"]
 "Venti coltellate, una furia... e non l'hanno ancora preso, po-
 veri noi." ["Tyve knivstik, et blodbad... og de har endnu ikke
 fanget *ham*, stakkels os."] (Maraini, *Voci* 8)

7 I stedet for at tale om direkte antecedent-anafor-relationer, opererer Cornish (1996b) ud fra en kognitiv indfaldsvinkel med en tredeling og taler om antecedent-generator ("antecedent-trigger"), antecedent og anafor. **Antecedent-generatoren** kan enten være et sprogligt element eller, i mundtlig kommunikation, et parakommunikativt element som fx en bevægelse, et blik eller anden form for kropssprog, der (typisk sammen med den kontekst hvori det forekommer) genererer **antecedenten**. Denne er en mental figur tilhørende den kognitive repræsentation som modtager opbygger på baggrund af tekst og kontekst, og som udgør **anaforens** fulde ko-/kontekstbestemte kilde; man kunne også benævne denne antecedent "fuldantecedenten" (se nedenfor). På denne måde forklarer Cornish bl.a. det fænomen at man fx med et blik på en tåbeligt parkeret bil kan sige:

Hvor tror du *han* har købt sit kørekort?

fordi modtager i sin mentale repræsentation har genereret en "salient" proposition hvori antecedenten optræder som argument; cf. også Kleiber (1990: 43ff). Cornish tilføjer (op.cit. 27) at referenten endvidere skal spille en central rolle også i anaforens ko-tekst, således at der forelig-
 ger diskurskontinuitet og derved tekstkohærens.

2.2. Ko- og kontekstens betydning

Ko- og konteksten – herunder afstanden mellem antecedent og anafor – spiller som bekendt altid en afgørende rolle for anaformaterialet og fortolkningen af anaforiske relationer. Jeg vil ikke komme meget ind på dette spørgsmål her; vedr. ko-tekstens betydning for acceptabiliteten af (2) i typer som fx:

- (10a) Jeg lånte Egon Hansen 500 kr. *Slynglen* har ikke givet mig dem tilbage endnu
 (10b) Jeg lånte Egon Hansen 500 kr. *Slynglen* gav mig dem tilbage allerede dagen efter

og om de såkaldt “skalære” udtryk, henvises til Korzen (1996a: 536ff.). Her vil jeg nøjes med at sige at det for en direkte anaforisk relation bl.a. er afgørende at eksistensbetingelserne er de samme for antecedent og anafor (eksistens/ikke-eksistens/potentiel eksistens etc.) (Korzen 1996a: 38-41, 311ff.); fx kan man uden problemer have (11a/b) men ikke (11c/d):

- (11a) Jeg har aldrig haft (*en*) *bil*. Jeg ville ikke ane hvor jeg skulle parkere *den*
 (11b) Jeg har fået (*en*) *bil*, men jeg aner ikke hvor jeg skal parkere *den*
 (11c) *Jeg har aldrig haft (*en*) *bil*. Jeg parkerede *den* på en sidevej
 (11d) *Jeg har fået (*en*) *bil*, men jeg ville ikke ane hvor jeg skulle parkere *den*

(Asteriskerne angiver manglende tekstkohærens). Sætning 2 i (b)- og (c)-eksemplet kræver en specifik antecedent (en “eksisterende” referent), mens den i (a)- og (d)-eksemplet nok tillader både en specifik og non-specifik antecedent, men ikke en størrelse der er ejet af afsender og hvorom det gælder at afsender har ansvaret for dens parkering. Også sætning 2 i (12) - (13) kræver en specifik antecedent; her ses igen antecedentens form og betydning (entitet vs begreb) at være afgørende i forbindelse med ko-teksten:

- (12a) Hanne har købt *et hus*. *Det* ligger i Smørumnedre
 (12b) Hanne ville gerne købe *et hus*. *Det* ligger i Smørumnedre

- (12c) Hanne har ikke købt *et hus* (som hun har haft på hånden en måned). *Det* ligger i Smørumnedre
- (13a) Hanne har købt *hus*. ^(?)*Det* ligger i Smørumnedre
- (13b) Hanne ville gerne købe *hus*. [?]*Det* ligger i Smørumnedre
- (13c) Hanne har ikke købt *hus*. ^{*}*Det* ligger i Smørumnedre

(12a,b,c) og (13a) tillader fortolkningen af en (fuld)antecedent der opfylder eksistensbetingelserne i sætning 2; det gør (13c) ikke – og (13b) kun meget vanskeligt fordi hele handlingen *at købe hus*, og dermed eksistensen af en entitet, her er hypotetisk.

2.3. Anaformateriale og syntaks

Indtil nu har vi alene talt om anaforer på de såkaldt “substantiviske” ledpladser (subjekt, objekt og styrelse), jf. også (5), dvs. pladser hvor antecedent og anafor har pragmatisk udpegende eller “indicerende” funktion (Korzen 1996a: 104ff.; 1996b). Anaforiske relationer forekommer også på subjektsprædikativplads, hvor antecedent og anafor har beskrivende eller “prædicerende” funktion. Men her forekommer alene ubøjelige pronominer (ital.: *lo*, dansk: *det*), fx:

- (14) *Anna è insegnante / un'insegnante / l'insegnante. Lo è da molti anni*
 [Anna er lærer / en lærer / læreren. *Det* har hun været i mange år]

I relativt sjældne tilfælde kan det semantiske indhold af en udpegende antecedent genoptages i en beskrivende anafor:

- (15) *Questa è la pistola dello sceriffo e lei non lo è piu.* [Dette er *sheriffens* pistol og *det* er De ikke længere] [*lo = lo sceriffo*] (fra TV-film *La signora in giallo*, en scene hvor byens sherif midlertidigt fratages sit hverv af taleren og må aflevere sin pistol)
- (16) – *Maresciallo, forse non ci siamo capiti. Io volevo solo esserle d'aiuto. Lo so di aver fatto qualche fesseria, però...* [Hr. marskal, måske vi har misforstået hinanden. Jeg ville kun hjælpe. Jeg ved jeg har begået dumheder, men...]

– Brigadiere, faccio anch'io *le fesserie*. E anche questa forse *lo è*, però... [Hr. brigader, også jeg begår *dumheder*, og *det er det her måske også*, men...]

– Brigadiere Cacciapuoti però non *le faceva*, eh? [Men brigader Cacciapuoti begik *dem* ikke, vel?] [*lo* = *una fesseria*, subjektsprædikativ; *le* = *le fesserie*, objekt] (fra TV-film *Maresciallo Rocco*).

2.4. Anaformateriale og tekstkohærens og -struktur

I de tilfælde hvor flere anafortyper er mulige på samme sted, dvs. typisk på den **topiske ledplads** i sætningen (den ledplads der huser sætningens topic), jf. Korzen (1999), kan valget af anaformateriale være afgørende for den tekstuelle dependens og dermed for tekstkohærens; med andre ord: anaformateriale og tekststrukturering bliver interdependente. I Korzen (1998a) opstillede jeg følgende kohærensskala som følger af de morfologiske forskelle:

(17)	←	stærk kohærens	-----	svag kohærens	→
		ellipse:	umarkeret	anatorisk	(ægte) koreference:
			anator:	NP:	
syntaktisk dependens	+	÷	÷	÷	÷
leksikalsk dependens	+	+	÷	÷	÷
referentiell dependens	+	+	+	÷	÷
tematisk kohærens	+	+	+	+	+

hvor jeg ved "(ægte) ko-reference" forstår det forhold at to eller flere NP'er refererer **på samme måde** til den samme ekstralingvistiske entitet, dvs. uden at tilstedeværelsen af den første NP er afgørende for at den eller de følgende NP'er kan fortolkes semantisk og referentielt; se eksempler i Korzen (1996a: 133-135). Der er således ikke i henhold til definitionen i 1. tale om anatorisk relation i sådanne tilfælde.

Den stærke tekstkohærens udtrykt i **den anatoriske ellipse** betyder bl.a. at denne altid udtrykker inklusion i præ-tekstens tekstsekvens, den kan ikke forekomme ved skift fra en sekvens til en anden (Korzen 1998a). **Den umarkerede anator** (det ubetonede pronomen og nulsubjektet) vil i sig selv udtrykke leksikalsk og referentiell kontinuitet, men her kan andre sproglige udtryk som fx konnektorer, tids- og stedsadverbialer, perfekte verber etc. evt. signalere sekvensskift. **Den anatoriske NP** er

leksikalsk uafhængig af præ-teksten og kan bl.a. benyttes ved topic-skift, dvs. hvor den kognitive "attention allocation" (jf. Tomlin 1987) flyttes fra en entitet til en anden. Dvs. denne anafor kan fungere som en slags kognitiv **space-builder** i Fauconniers terminologi (Fauconnier 1994) ved netop at grammatikalisere et skift fra et topic til et andet. Men anafor-NP'en har generelt den samme funktion som "space-builder" også hvor der ikke er tale om topic-skift, og valget af en NP som anaforisk udtryk på topic-plads vil derfor ofte tekststrukturelt betyde overgang til ny sekvens; jf. Korzen (1998a), (1999) og (under udg.).

I italienskgruppens endelige produkt vil alle disse punkter blive behandlet mere fyldestgørende.

3. Associative anaforer

De associative anaforer genoptager ikke den samme størrelse som antecedenten, men udpeger en størrelse der på en eller anden måde kan associeres hermed. Disse anaforer har i tidens løb givet lingvisterne mange grå hår i hovedet⁸, dog er der i de seneste år, især inden for fransk lingvistik, fremkommet en række væsentlige bidrag bl.a. af Georges Kleiber og Michel Charolles; et vægtigt bidrag foreligger også i Schnedecker et al. (red.) (1994).

3.1. Associative NP-anaforer

Pladsen her tillader mig ikke at resumere alle disse forskeres overvejelser og konklusioner; meget kort fortalt opererer Kleiber (1997a/b) med fire typer associative NP-anaforer, de "meronymiske" (dvs. del-helhed-relationerne), de lokativiske, de funktionelle og aktantanaforerne. Her citeres bl.a. eksempler som:

(18) **meronymisk:** en bil ← *rattet*: rattet er en prototypisk del af en bil

lokativisk: en landsby ← *kirken*; et køkken ← *køleskabet*: i en landsby befinder der sig prototypisk en kirke; i et køkken befinder der sig prototypisk et køleskab

⁸ For oversigt over og henvisninger til forskellige forskeres analyse og terminologi, se fx Lundquist (1998: 45), Lundquist (under udg.) og Korzen (1996a: 548-549).

funktional: en by ← *borgmesteren*; en restaurant ← *tjeneren*: en by ledes prototypisk af en borgmester; i en restaurant serverer prototypisk en tjener

aktantanafor: en operation ← *kirurgen* (argument); et mord ← *morderen* (argument); han skar brødet og lagde *kniven* fra sig (instrument)

I de tre første tilfælde er antecedenten en førsteordensentitet (og Kleiber har her lange og komplicerede definitioner og sprogtests på prototypicitet), i det sidste kan den være en andenordensentitet eller et prædikat.

Jeg vil her ganske kort skitsere en alternativ opstilling som er inspireret af Pustejovskys "generative leksikon" (Pustejovsky 1995), som i sig selv er inspireret af Aristoteles; jf. også Lundquist (1998) og (under udg.). Pustejovskys udgangspunkt er at "concepts are associated with other concepts" (1995: 83), samt at kontekstbestemt betydningsvariation i leksikalske enheder skyldes semantiske dimensioner der allerede er til stede i leksemerne. Hans mål er at skabe en formel repræsentation af denne "generative nature of lexical creativity" (op.cit. 61), og selv om jeg nok føler mig lidt skeptisk over for den strengt formalistiske repræsentation af semantisk indhold (jf. også Thrane 1998: 58), mener jeg at Pustejovskys opstilling netop i forbindelse med associative anaforer kan give en nyttig indsigt i semantiske sammenhænge.

I henhold til hans analyse rummer alle leksikalske enheder bl.a. en argumentstruktur, en handlingsstruktur og en qualia-struktur. Jeg vil her fokusere på qualia-strukturen for substantiver, som er specielt interessant idet den udtrykker "the relational force of a lexical item" (p. 76) ved bl.a. at kombinere elementer fra de to andre dimensioner, argumentstrukturen og handlingsstrukturen: "Qualia structure enables nouns, and consequently the NPs containing them, to encode information about particular properties and activities associated with them." (p. 79). Herved fremstår også de forskellige inferensmuligheder, idet de handlingsstrukturer som er leksikalsk indeholdt i substantiver, er i stand til – i kraft af handlingsstrukturernes argumentstruktur – at generere nye størrelser der kan optræde som associative anaforer.

Pustejovsky (1995: 85ff.) opregner følgende fire qualia:

- (19a) FORMAL QUALE: which distinguishes the object within a larger domain (e.g. shape, dimension, position, colour)
- (19b) CONSTITUTIVE QUALE: the relation between an object and its constituents, or proper parts (e.g. material, weight, parts)
- (19c) TELIC QUALE: i.e. the purpose or function of the object
- (19d) AGENTIVE QUALE: the factors or persons involved in the origin or “bringing about” of an object (e.g. creator, artifact vs. natural product etc.)

Nedenfor vil jeg, i lighed med Herslund (red.) (1997: 42) og Lundquist (1998), benytte de danske termer “form, opbygning, funktion, oprindelse” for de fire qualia. De to første qualia rummer en statisk viden om genstandens klassetilørsforhold og opbygning, hvorimod de to sidste omfatter handlinger og aktiviteter som finder sted henholdsvis efter og før selve størrelsens skabelse/eksistens. Som eksempler citerer Pustejovsky (op.cit. 101, 113) bl.a. qualia-strukturerne for leksermerne *bog* og *bil*; i (20) - (21) har jeg udbygget hans opstillinger en smule bl.a. mht. opbygnings-qualen og mht. argumenterne i funktions- og oprindelses-qualiaerne; dog er min notation mindre formalistisk end hans:

(20) **bog**

form-qualie:	indeholde (y, x), y : fysisk objekt; x : information
opbygnings-qualie:	ryg, omslag, tekst, kapitler, afsnit, sider etc.
funktions-qualie:	læse (e_1, w_1, x, y), w_1 : læsere
oprindelses-qualie:	skrive (e_2, w_2, x, y), w_2 : forfatter(e)
	udgive (e_3, w_3, x, y), w_3 : udgiver(e)

(21) **bil**

form-qualie:	køretøj (x)
opbygnings-qualie:	rat, motor, døre, sæder, bagagebærer etc.
funktions-qualie:	køre/transportere (e_1, w_1, w_2, x), w_1 : chauffør; w_2 : passagerer
oprindelses-qualie:	konstruere (e_2, w_3, x), w_3 : fabrikant/fabrik

hvor $e_{1,2,3}$ står for de forskellige *events*, eller handlingsstrukturer, i funktions- og oprindelsesqualiaerne.⁹

Det bemærkes at de størrelser som optræder i opbygnings-qualen, samt størrelserne $w_{1,2,3}$, som udgør argumenterne i handlingsstrukturerne i funktions- og oprindelsesqualiaerne, netop er de størrelser som kan optræde som associative anaforer. Har man introduceret en *bog* kan man uden videre tale om *ryggen*, *omslaget*, *teksten*, *kapitlerne*, *siderne*, *læserne*, *forfatterne*, *udgiverne* etc. som associative anaforer, og har man introduceret en *bil*, kan man – i den rette tekstsammenhæng – tale om *rattet*, *motoren*, *dørene*, *chaufføren*, *passagererne*, *fabrikanten* etc.

Denne notation af størrelses leksikalske indhold (som også, må det siges, især i funktions- og oprindelses-qualen, omfatter omverdensviden) afslører altså hvordan vi genererer associative anaforer på baggrund af selve substantivets betydning. I mange tilfælde finder man i leksika en form for qualia-beskrivelse for substantiver, dog med ord i stedet for logiske formler. Her følger et par eksempler på hvordan en formalisering af leksikonbeskrivelser kunne foretages:¹⁰

restaurant: “et sted hvor madvarer tilberedes og serveres ved borde for gæsterne mod betaling” (Politikens Store Nye Nudansk Ordbog):

form-qualer:	rumme(y,x), y: sted; x: madtilberedning/-servering
opbygnings-qualer:	borde, stole, køkken etc.
funktions-qualer:	tilberede (e_1, w_1, w_2), w_1 : kok; w_2 : gæster
	servere (e_2, w_3, w_2), w_3 : tjener

cucina: “luogo, locale appositamente attrezzato per la preparazione e la cottura delle vivande” [sted, lokale passende udstyret til tilberedning af madvarer] (Lo Zingarelli 1996):

9 Begrebet “dot-object”, “prik-objekt”, som Pustejovsky noterer “x.y” for *bog*, forklarer bl.a. de forskellige betydningsmuligheder af *bog* i sammenhænge som *Hans lagde bogen på bordet* og *Bogen er god men lang*.

10 Jeg vil undlade at komme ind på de store metodiske problemer af leksikografisk art der opstår ved at basere en teoretisk/leksikologisk analyse på et eller flere specifikke leksika; cf. også Korzen (1998c: 16).

form-qualer:	rumme(y, x), y : lokale; x : madtilberedning ¹¹
opbygnings-qualer:	appositi attrezzi, dvs. køleskab, komfur og andet "passende" køkkenudstyr
funktions-qualer:	tilberede (e_1, w_1, w_2), w_2 : madvarer

Tilsvarende vil man på baggrund af *Lo Zingarellis* beskrivelse af glosen *città*:

"Centro di vita sociale, notevole sia per il numero degli abitanti sia per la capacità di adempiere a molteplici funzioni economiche, politiche, culturali, religiose e sim., esteso territorialmente, regolato nello sviluppo viario ed edilizio, fornito dei servizi pubblici" [Center for socialt liv, af en vis størrelse indbyggermæssigt og mht. mulighederne for at udføre forskelligartede økonomiske, politiske, kulturelle, religiøse o.a. funktioner, af en vis størrelse mht. territorium, med styring af vejvæsen og byggeri, udstyret med offentlige institutioner]

kunne generere associative anaforer som følgende:

i en opbygnings-qualer: *abitanti; sviluppo viario ed edilizio, servizi pubblici; posti dove si adempiono funzioni economiche, politiche, culturali, religiose* (dvs. banker, rådhus, teatre, biografer, kirker) osv.

i en funktions-qualer: argumenterne til *adempiere a funzioni economiche, politiche, culturali, religiose* (dvs. bankvæsen, borgmester, byråd, kulturpersoner, præster), argumenterne til *regolare lo sviluppo viario ed edilizio* (dvs. vejvæsen, veje, bygherrer, bygninger), argumenterne til *fornire servizi pubblici* (dvs. byråd, offentlige institutioner).

Herved ses alle Kleibers forskellige anafortyper, jf. (18), at kunne forklares på en overskuelig og konsekvent måde. Størrelserne i opbygnings-qualer'n svarer til de meronymiske anaforer, og størrelserne i de to andre qualia svarer til lokativiske eller funktionelle anaforer hos Kleiber. Kleibers aktantanaforer ved prædikater og nominaliseringer

11 Form-qualer'n vil her – ligesom for *bog* – kunne noteres som et "prik-objekt", der vil forklare de situationer hvor *køkken* alene har betydningen *køgekunst* (fra et bestemt land eller område).

kan forklares ved Pustejovskys argumentstruktur for disse størrelser (som generelt er forenelig med gængs valensteori). Jeg skal her citere nogle autentiske italienske eksempler, hvor jeg af pladshensyn nøjes med at oversætte antecedent og anafor:

Associative anaforer stammende fra **opbygnings-qualen**:

- (22) Gancillo, che mai si sarebbe immaginato tanto onore, si in-sediò *nella sua casetta e, seduto al sole sul balcone, contemplò con beatitudine l'oceano che respirava placido e possente.* (Buzzati, *Boutique* 151) [sit lille hus ← balkonen]
- (23) In realtà in questo momento sto solo guardando *la sua camicia*: il modo in cui *le maniche* sono rimboccate e assicurate sopra il gomito con un laccetto frivolo, [...]. (De Carlo, *Uccelli* 11) [hendes skjorte ← ærmerne]
- (24) – Sì? – disse *Anastasia*, sentendo con sollievo che *il cuore* calmava i suoi battiti, e *la fronte* si raffreddava. (Ortese, *Mare* 32) [Anastasia ← hjertet, panden]

Associative anaforer stammende fra **funktions-qualen**:

- (25) *La trasmissione* è in fase di montaggio. *Gli spettatori* vedranno scene inedite, sorprendenti. (*Stampa* 14.9.91) [TV-optagelsen ← seerne]
- (26) Il processo si accelera se la manutenzione non è costante: «*Uno stadio abbandonato* si deteriora più in fretta. Le faccio un esempio. Se nevicava, l'ingresso *degli spettatori* impone l'intervento degli spalatori: così l'acqua non ristagna e non può proseguire il suo lento ma implacabile lavoro di erosione». (*Stampa* 11.9.91) [et stadion ← publikum]
- (27) Sarà *una gara* estremamente interessante, *il pubblico* potrà iniziare ad assaggiare l'Udinese di domani opposta a una squadra particolarmente importante. (*Gazzetta dello Sport* 3.8.91) [en fodboldkamp ← publikum]

Associative anaforer stammende fra **oprindelses-qualen**:

- (28) Sempre legato al mondo della moda e alle miss, Raiuno trasmetteva, ancora domenica sera, Patrizia, un film per la tv di Flavio Mogherini con Carolina Rosi [...] e Franco Nero [...]. Brava *la Rosi*. Dice: è figlia di un regista, per lei è stato tutto più facile. Può darsi, ma almeno, saranno *i geni*, sarà *l'ambiente*, sa recitare. (*Stampa* 10.9.91) [la Rosi (en skuespiller) ← generne, miljøet]
- (29) E' stata premiata *una scultura*. *L'autore* ha ricevuto una somma. (cit.: Renzi 1988: 384) [en skulptur ← billedhuggeren]
- (30) *Del delitto* nessuno ha saputo dire niente. Nessuno ha saputo fornire notizie sull'*assassino*. Eppure, dopo aver accoltellato Giuseppe, *l'attentatore* si è allontanato indisturbato. (*La Nazione*, 5.7.91, p. 6) [forbrydelsen ← morderen, attentatmanden]

Substantiver kan altså siges at spille en "dobbelrolle" ved dels at generere handlingsstrukturer via deres oprindelses- og funktions-qualia, dels selv at blive genereret af handlingsstrukturer via disses argumentstruktur og semantiske roller.

Det skal understreges at den rent leksikalske dimension ikke kan forklare alle forekomster af associative anaforer, og formålet med de anførte analyser har alene været at anskueliggøre en enkelt dimension i denne problematik. I en samlet beskrivelse af anaformulighederne i en tekst indgår herudover videnselementer fra det specifikke tekstunivers samt en generel omverdensviden; jf. Lundquists "generalized event model" (Lundquist, under udg., par. 3.3), hvor leksikalsk, kontekstuel og generel viden er afbildet efter løgprincippet med den leksikalske dimension inderst. Den præcise grænse mellem disse tre niveauer eller vidensdimensioner kan i mange tilfælde være vanskelig at sætte, og associative anaforske relationer kan "lykkes" på baggrund af helt generelt accepterede leksikalske kriterier, som beskrevet ovenfor, på baggrund af kendskabet til det specifikke tekstunivers eller på baggrund af en omverdensviden som kan være mere eller mindre generel, dvs. erhvervet af en større eller mindre personkreds.

Helt generelt gælder at den bestemte artikel udtrykker identificerbarhed, og rent pragmatisk er dens formål at få modtager til at lede efter de nødvendige ko(n)tekstuelle hjælpemidler til en identifikation (Korzen 1998b). Selve forekomsten af en definit NP er således den første indikator af en (fra afsenders side villet) ko- eller kontekstuel kohærens.¹²

For flere detaljer henvises igen til italienskprojektets endelige produkt. Her vil jeg nøjes med at tilføje, at der i den ovenfor præsenterede metodiske tilgang også er interessante interlingvistiske perspektiver. Analysen af qualia-strukturen for substantiver synes nemlig at afsløre generelle sprogtypologiske forskelle i leksikaliseringsmønstrene. Således synes der fx at være tendens til at substantiver opnår en mere specificeret form- og opbygnings-qualè på italiensk end på dansk; dansk synes at danne prototyper på et højere, mindre specificeret niveau end italiensk.¹³ Det skulle teoretisk betyde flere associative anaformuligheder på italiensk i ækvivalente sammenhænge (ud over større muligheder for leksikalsk variation, jf. 2.0), et fænomen der må danne rammen for en senere undersøgelse.

3.2. "Associative" pronomenanaforer

Også pronominer kan optræde som en slags associative anaforer; dog er de pga. den manglende leksikalske markering af kategori (jf. 2.0-2.1) begrænset til genoptagelser hvor der ikke sker kategoriskift, samt til den **metalingvistiske** genoptagelse i konstruktionstyper som:

- (31) – *Quello è un rinoceronte.* [Det er et næsehorn]
 – *Come lo scrivi?* [Hvordan staver du det?] (cit.: Conte 1988: 31)

12 Således kan "usædvanlige" henvisninger og grænsetilfælde i henhold til "sædvanlig" omverdensviden udvide modtagers viden om konkrete entiteter, som fx i en anden henvisningstype der diskuteredes efter mit indlæg (tak til bl.a. Maj-Britt Mosegaard Hansen):

A: Hvordan går det i *din ejendom*?

B: Bedre efter at *bordellet* er lukket.

I sådanne tilfælde vil A formodentlig typisk, hvis *bordellet* er førstegangsintroduceret for ham i relation til den givne *ejendom*, kontrollere sin "vidensudvidelse" med spørgsmål af typen:

A: Har der været *et bordel* i din *ejendom*?

13 Jf. Korzen (1998c), samt Herslund (red.) (1997: 30ff.) for tilsvarende forskelle mellem fransk og dansk.

hvor kontinuiteten ligger i selve udtrykket, der sker blot et spring fra *denotatum* til *materialis*. Som sidste punkt på listen over relevante “anatorfænomener” vil jeg kort citere nogle italienske eksempler (med ordrette oversættelser til dansk) på de forskellige relationstyper man har ved ikke-direkte pronomenanatorer med kategoriel identitet.

Der er generelt følgende muligheder for associativ anatorisk henvisning inden for samme kategori: individ ← individ (32), individ ← kategori (33) - (34), individ ← begreb (35) og begreb ← individ (36) - (37). Også her er ko- (og evt. kon)teksten helt afgørende for fortolkningen:

- (32) Carla ha consegnato alla madre *la paga di maggio*, mentre suo fratello l’ha messa in banca. [Carla har givet *sin majløn* til sin mor hvorimod hendes bror satte *den* i banken] (cit.: Renzi 1988: 545)
- (33) – Dammi *un po’ di vino*. [Giv mig *noget vin*]
– Lo sai che non *lo* puoi bere. [Du ved du ikke må drikke *det*]
(fra filmen *Oggi ho vinto anch’io*) (pronominet repræsenterer kategorien generelt)
- (34) E quando arriveranno i bambini dovete pensare anche a *un cane*. I bambini *li* adorano. [Og når I får børn, må I også tænke på *en hund*. Børn elsker *dem*] (fra filmen *Due volte vent’anni*) (pronominet repræsenterer kategorien generelt)
- (35) E’ rimasto *un po’ di vino*. Ma forse dovrei comprarne ancora [Der er *lidt vin* tilbage, men måske burde vi købe noget mere (*deraf*)] (om *ne’s* begrebsbetydning, jf. Korzen (1996a); se også Korzen (1998a: 143))
- (36) Anche quando il bambino si è riaddormentato, né la mamma né suo marito hanno aperto *bocca*. Avrei voluto aprir*la* io, avrei voluto dire che il piccolo era carino [...]. [Selv da barnet faldt i søvn åbnede hverken mor eller hendes mand *mund*. Jeg ville gerne have åbnet *den*, jeg ville have sagt at den lille var sød...] (Tamaro, *Voce* 103) (*la* = *la mia bocca*, altså specifik entitet)
- (37) Angelica s’infilò il pellicciotto. Disse a Viola che l’accompa-

gnasse con la sua macchina, perché lei era senza *macchina*, l'aveva presa Oreste. [Angelica tog pelsen på. Hun sagde til Viola at hun skulle give hende et lift fordi hun var uden *bil*, Oreste havde taget *den*.] (Ginzburg, *Caro Michele* 105) (*l'* = en specifik bil)

Som det fremgår af eksemplerne, indgår *ne* i et semantisk paradigme med *lo*, *la*, *li*, *le*, som ved henvisning til en nominal antecedent repræsenterer en eller flere entiteter (kendte såvel som ikke-kendte og individuelle såvel som kategorielle) og samtidig udtrykker disses genus og numerus; *ne*, som er ubøjeligt, repræsenterer det rene begreb (eller det kan have partitiv betydning). På dansk skelner vi derimod mellem kendte entiteter på den ene side, repræsenteret af *den*, *det*, *dem*, og ikke-kendte entiteter og begreber på den anden, repræsenteret af det ubøjelige *det*:

(38) a Un'idea ce l'ho - L'idea l'ho avuta ieri

b En ide *det* har jeg da (**den*) - Ideen *den* fik jeg i går

(39) a – Ho comprato questi guanti oggi

– *Li* devo comprare anch'io (*li* = entiteter: *dei guanti*) (evt. *ne* = begrebet *guanti*)

b – Jeg har købt disse handsker i dag

– *Det* skal jeg også købe (*det* = begrebet *handsker* eller entiteter: *et par handsker*) (**Dem*)

Disse forskelle (samt terminologien) vil blive nærmere uddybet og diskuteret i italienskprojektets endelige publikation.

Henvisninger

- Conte, M.-E. (1988). *Condizioni di coerenza. Ricerche di linguistica testuale*. Firenze: La Nuova Italia.
- Conte, M.-E. (1991). Anaphores dans la dynamique textuelle. *Cahiers de praxématique* 16, 11-33.
- Cornish, F. (1996a). Coherence. The lifeblood of anaphora. In W. de Mulder & L. Tasmowski (eds.) *Coherence and Anaphora. Belgian Journal of Linguistics* 10, 37-54.

- Cornish, F. (1996b). 'Antecedentless' anaphors: deixis, anaphora, or what? Some evidence from English and French. *Journal of Linguistics* 32, 19-41.
- Fauconnier, G. (1994). *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge University Press.
- Herslund, M. (ed.) (1996). *Det franske sprog. Kapitel III. Valens og transitivitet*. Foreløbig version. Handelshøjskolen i København.
- Herslund, M. (red.) (1997). *Det franske sprog. Kapitel I. Grundlag*. Foreløbig version. Handelshøjskolen i København.
- Kleiber, G. (1990). Quand *il n'a pas d'antécédent*. *Langages* 97, 24-50.
- Kleiber, G. (1997a). Des anaphores associatives méronymiques aux anaphores associatives locatives. *Verbum* XIX/1-2, 25-66.
- Kleiber, G. (1997b). Les anaphores associatives actantielles. *Scolia* 10, 89-120.
- Kleiber, G., R. Patry & N. Ménard (1993). Anaphore associative: dans quel sens "roule"-t-elle? *Revue québécoise de linguistique* 22/2, 139-162.
- Korzen, I. (1996a). *L'articolo italiano fra concetto ed entità, I-II. Etudes Romanes* 36. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Korzen, I. (1996b). Substantivsyntagmers determination og reference – med udgangspunkt i italiensk og dansk. In M. Herslund (ed.). *Ny forskning i grammatik. Fællespublikation 3*. Odense Universitetsforlag. 102-126.
- Korzen, I. (1997). Topisk kontinuitet og tekststrukturering på italiensk og dansk. In L. Falster Jakobsen & G. Skytte (eds.). *Ny forskning i grammatik. Fællespublikation 4*. Odense Universitetsforlag. 128-158.
- Korzen, I. (1998a). Ellipsen i tekstgrammatisk perspektiv. In P. Colliander & I. Korzen (red.). *Ny forskning i grammatik. Fællespublikation 5*. Odense Universitetsforlag. 129-158.
- Korzen, I. (1998b). On nominal determination – with special reference to Italian and comparisons with Danish. In G. Hansen (ed.): *Nominal Determination. Copenhagen Studies in Language* 21. Copenhagen: Samfundslitteratur. 67-132.
- Korzen, I. (1998c). Leksikaliseringmønstre i italiensk og dansk. In M. Herslund (ed.) *Linguistisk oversættelse. Copenhagen Working Papers in LSP*. 3, 13-42.
- Korzen, I. (1999). Tekststruktur og anafortypologi (Struttura testuale e tipologia anaforica). In G. Skytte, I. Korzen, P. Polito & E. Strudsholm (eds.). *Tekststrukturering på italiensk og dansk / Strutturazione te-*

stuale in italiano e danese. Resultater af en komparativ undersøgelse / Risultati di una indagine comparativa. Copenhagen: Museum Tusulanum Press. 331-418.

Korzen, I. (under udg.). Rimandi anaforici e coerenza testuale: il caso dell'ellissi. In S. Trovato (ed.) *Atti del V Congresso Internazionale della Società Internazionale di Linguistica e Filologia Italiana (SILFI). Catania, 15-17 ottobre 1998.*

Lundquist, L. (1998). Kan man teste qualia? Skitse til et eksperiment af oversættelse af associative anaforer mellem dansk og fransk. In M. Herslund (ed.) *Linguistisk oversættelse. Copenhagen Working Papers in LSP 3*, 43-58.

Lundquist, L. (under udg.). Knowledge, Events and Anaphors in Texts for Specific Purposes. In L. Lundquist & R. J. Jarvella (eds.) *Language, Text and Knowledge. Mental Models in Expert Communication.* Berlin: Mouton de Gruyter.

Pustejovsky, J. (1995). *The Generative Lexicon.* Cambridge, Massachusetts & London: The MIT Press.

Renzi, L. (ed.) (1988). *Grande grammatica italiana di consultazione. Vol. I.* Bologna: Il Mulino.

Schnedecker, C., M. Charolles, G. Kleiber & J. David (eds.) (1994). *L'anaphore associative. (Aspects linguistiques, psycholinguistiques et automatiques).* Paris: Klincksieck.

Thrane, T. (1998). Nominaler, nominaliseringer og semantisk kompleksitet. *Hermes 21*, 39-66.

Tomlin, R.S. (1987). Linguistic Reflections of Cognitive Events. In R. S. Tomlin (ed.). *Coherence and grounding in discourse.* Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. 455-479.

Teksteksamplerne stammer fra

Buzzati, Dino: *La boutique del mistero.* Verona, Oscar Mondadori, 1970.

De Carlo, Andrea: *Uccelli da gabbia e da voliera.* Torino, Einaudi, 1982. *Gazzetta dello Sport.*

Ginzburg, Natalia: *Caro Michele.* Vicenza, Mondadori, 1973.

Maraini, Dacia: *Voci.* Milano, Rizzoli (Superbur), 1997.

La Nazione

Ortese, Anna Maria: *Il mare non bagna Napoli.* Firenze, Vallecchi, 1967. *La Stampa.*

Tamaro, Susanna: *Per voce sola.* Venezia, Marsilio, 1991.